

усулларини исломга олиб кириши ислом кириб келган давлатларда миллий анъаналар билан динни боғлашга имкон берди.

Хулоса қилиб айтганда ханафийнинг рационал, ҳуқуқий, миллий ва шу асосда иқтисодий-сиёсий анъаналари халқлар ва миллатлар ҳаётини диний ақидавий манбаларнинг илоҳий мазмунда назарда тутилган йўл билан боғлади. Унга инсон фактори аралашувини олдини оловчи методларни сафарбар қилди. Ўзбекистон тарихида ижтимоий ҳаёт ислом ҳуқуқи, ислом илоҳиётшунослиги, тасаввуф каби катта социал институтларнинг дин миллат ва давлатчилик тамойилларини бир бирига монанд ҳолда ривожлантирилиши асосида кечди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тарихий давлатчиликда иқтисод, фан, маданият билан боғлиқ қандай мустаҳкам устунлар мавжуд бўлса бу Ханафий, Мотуридия мактаблари, ҳадисшунослик тизими, ислом фикҳи ва тасаввуф тариқатлари каби мустаҳкам устунларга таянган эди.

<https://doi.org/10.34920/uzxdmk/2022/007>

ҚАРЛУҚ-ҚОРАХОНЛАР ҲОҚОНЛИГИДА ЯҒМО ВА ҚАРЛУҚ ҚАБИЛАСИНИНГ ЎРНИ ХУСУСИДА

Махмудов Бехзод Хамидович

Ислом Каримов номидаги ТДТУ Олмалиқ Филиали доценти, т.ф.н.

Қорахонийлар давлатини қайси этник асосда ташкил этилганлиги ҳақида тадқиқотчиларнинг фикрлари турлича бўлиб, кўпгина тарихий асарларда мазкур давлатни қайси туркий қабила ташкил этганлик

масаласи анча зиддиятли ва баҳсталабдир. Биз кўйида ушбу давлат таркибидаги асосий қабилалардан яғмо ва қарлуқ қабилалари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Яғмоларни айрим манбаларда тўғуз, яъни уйғурлар таркибида бўлганлиги таъкидланган[1. С.45].

Лекин яғмоларнинг келиб чиқишини уйғурлардан дейишга асослар етарли эмас[2. Б.346]. Чунки тўғуз қабиласининг ўзи тўлиқ номланиши тўғуз-ўғуз дейилади. Бундай номланиш эса қabila номини эмас, балки жамловчилик маъносига эга бўлган этник ном, яъни бир иттифоқга бирлашган қабилаларни англатган[3. Б.70]. Демак, тўғуз-ўғуз – бу тўққиз қабиланинг ўзаро иттифоқи бўлиб, тарихда улар Уйғур ҳоқонлиги номи билан шуҳрат қозонган.

Яғмоларни уйғурлар билан уйғун ҳолда англашилиши ҳам бизнингча VIII асрнинг ўрталаридан то 840 йилга қадар мавжуд бўлган Уйғур ҳоқон-лиги тарихи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки яғмолар шу вақт ичида мазкур давлат таркибида фаолият юритиб келишган. Албатта, бундан яғмо-ларни уйғурлардан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Айтиш мумкинки, шу даврлар мобайнида яғмолар Уйғур ҳоқонлиги тасарруфида бўлиб, ўзаро этник-маданий алоқалар натижасида, улар ўртасида маълум даражада яқин-лик юзага келган бўлиши мумкин.

Қорахонийлар давлати вужудга келган ҳудудларда қарлуқ, чигил, халач, арғу, тўхси ва уларга келиб қўшилган яғмо қабилалари

иттифоқчилик асоси-да яшашган. Давлат ҳам айнан шу қабилаларни ўзаро бирикмаси асосида ташкил топган. Биз яғмоларни бу ҳудудларга кейинроқ келиб жойлашган, демокдамиз. Эҳтимол, уларнинг айрим гуруҳлари қадимдан шу ўлкаларда яшаб келгандир. Лекин уларнинг асосий қисми IX аср ўрталаридан кириб келишган.

Бунга қадар улар юқорида қайд этилганидек, Уйғур ҳоқонлиги тарки-бида бўлишган. Уйғур ҳоқонлиги 840 йилда қирғизлар томонидан тор-мор этилгач, инқирозга учраб, парчаланиб кетади. Уларнинг таркибидаги қаби-лалар эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб, ажралиб турли ҳудудларга тарқалиб кетган [4. Б.459-462]. Жумладан, яғмо қабиласи ҳам қарлуқларга тегишли бўлган ҳудудларга яъни Фарғона водийсининг шимолий тоғли ҳудудлари ва Қошғар яқинига келиб ўрнашадилар. Бу эса ўз навбатида яғмоларни бундан кейинги ҳаёти бевосита, янги туркий Қорахонийлар давлати билан боғланиб кетишини англатади.

Яғмоларни X-XI асрга тааллуқли тарихи хусусида ўша даврда яратилган манбаларда кўплаб маълумотлар бор. Жумладан, Махмуд Қошғарий ўз аса-рида яғмолар хусусида кўп маротаба тўхталиб ўтиб, уларни ўша даврдаги энг нуфузли қабилалардан бири сифатида таърифлаб ўтган[5. Б.244, 348,378]. «Девон»да яғмоларни урф-одатлари ва тил хусусиятларидан ташқари, уларни ҳарбий жиҳатдан жанговар қабила эканлиги таъкидланади[6. Б. 460].

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам ўзининг «Қутадғу билиг» (Саодатнома) асарида яғмо беглари ҳақида бир неча бор тўхталиб ўтиб, кўйидагиларни ёзган: «Яғ-мо беги нима дейди, яхшилаб эшит, ҳамма ишларга фаросати етган (киши): элчига ишонилса мактуб нега керак, ишонч топилгач ҳозирлик нега керак...» [7. Б. 735].

Ушбу сатрларнинг мазмунидан кўриниб турибдики, яғмо қабиласи ва унинг беги ҳақидаги бу ижобий фикрлар ўша даврда ҳоқонликда яғмоларни ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожиб Қорахонийлар давлатида ҳоқон саройида хизмат қилган. Демак, муаллиф ўзи гувоҳ бўлган тарихий-воқеа ходисалар таъсирида асарни ёзган. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг бу асарини XI асрда ёзганлигини эътиборга олсак, бу даврга келиб Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва давлат бошқарувида яғмо қабиласининг мавқеъи ўсганлигини тушунишимиз мумкин. Чунки яғмо беги бир неча бор оқил киши сифатида таърифланган бу асардаги маълумотлар [8. Б. 305], мазкур қabila ва унинг сардорини давлат бошқарувида маълум бир таъсир кучига эга бўлганлигини англатади. Шунинг учун ҳам ҳоқонлар ўз номларида улуғвор унвон сифатида яғмоларни тотеми “буғра” атамасини қўллашган [9. Б. 158-165]. Лекин шу ўринда Юсуф Хос Ҳожибни Қорахонийлар давлати юзага келган даврдан анча кейинги санада яшаб, ижод қилганлигига ҳам эътиборни қаратишимиз керак.

Энди бевосита Қорахонийлар давлатининг таркибидаги энг йирик қабилалардан бири бу – қарлуқ қабиласи хусусига келсак. Айнан шу

қарлуқ қабилалар иттифоқининг негизиде йирик Қорахонийлар давлати ташкил топган эди.

Қарлуқ қабиласи ҳақида Маҳмуд Қошғарий ўз асарида «улар турклар-нинг бир тури бўлиб, ўғузлардан бошқадир», деб маълумот беради[10.Б. 498]. «Девон»да келтирилган маълумотлар қарлуқларни етакчи қабила тариқасида эмас, аксинча уларни бошқа қабилаларга тобеъ қабила, туркманларнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади[11.Б. 498].

Эҳтимол, бу даврга келиб, яъни Маҳмуд Қошғарий ўз асарини ёзган вақтда (XI аср) қарлуқлар ўзларининг етакчи қабила сифатидаги илгариги мавқеъларини йўқотишгандир. Лекин уларнинг туркманларни бир тоифаси сифатида кўрсатилиши бирмунча тушунарсиздир, балки муаллиф бу билан туркманлар таркибида яшовчи қарлуқ қабиласининг айрим гуруҳларини назарда тутгандир.

Қарлуқ қабиласи ва қарлуқлар хусусида X асрда яратилган асарлар ниҳоятда қимматли маълумотларни беради. Муаллифи номаълум «Худуд ал-олам» номли машҳур асарда қарлуқлар эгаллаб турган худуд шарқда Тибет, ғарбда ғузлар, шимол томонда чигил ва тўғуз-ўғузлар, жанубда эса Мова-роуннаҳр ўлкалари билан чегаралангани қайд этилган[12.С. 17].

Араб сайёҳи Абу Дулафнинг Хитойга бориш учун қарлуқлар ўлкаси бўйлаб 25 кун йўл босганлигидан[13.С. 30-35] ҳам англаш

мумкинки, қарлуқлар бу даврда жуда катта ҳудудларда ҳукмронлик қилишган.

Қарлуқ қабиласи ҳақида кейинги даврларда яратилган манбаларда ҳам кўплаб маълумотлар мавжуд. Масалан, Абулғозий улар ҳақида қўйидаги-ларни қайд этади: «Қарлуқ эли Мўғулистонда берк тоғларнинг ичинда юрт қилиб ўлтурурлар, экин экарлар эрди ва моллари бўлур эрди. Бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирисини ва кўп эрмаслар эди. Гоҳ тузук бўлганда икки минг эвлик бўлур эди»[14.Б. 32]. Абулғозийнинг бу ахборотларидан тушуниш мумкинки қарлуқлар ҳам деҳқончилик ҳам чорвачилик билан шуғулланиб, ярим ўтроқ ҳолатда яшашган. Лекин асардаги «улар бир яхшисини подшоҳ кўтариб, ул ўлса яна бирини», деб қайси даврни, сананинг назарда тутилганлиги ҳақида бир нима дейиш қийин, албатта.

Юқорида келтирилган бу маълумотларга суянган ҳолда айтиш мумкинки «қарлуқ» номи бу – алоҳида бир қабиланинг номи эмас, балки бир неча қабилаларнинг бирлашмасига умумий ном сифатида қўлланилган номдир. Чунки агарда биз тарихий манбаларни синчиклаб ўрганиб эътибор берадиган бўлсак, илк ўрта асрларда жуда кўплаб туркий қабилалар мавжуд бўлган. Лекин улар ҳақида сўз кетганда қарлуқ, ўғуз, уйғур, қипчоқ қабилалари йирик қабилалар иттифоқи сифатида алоҳида тилга олиниб, уларга кенгроқ таъриф берилган[15.Б. 286]. Қарлуқ номи бир неча қабилаларни умумий бирлашмасига нисбатан қўлланилган ном бўлиб, мазкур қабилалар иттифоқи ижтимоий-сиёсий жараёнлар натижасида гоҳ тарқалиб кетса, гоҳ янги

қабилаларни бирлаштириш ҳисобига кенгайиб борган. Қарлуқ атамаси эса дастлаб бир қабиланинг номи бўлган бўлиши мумкин. Лекин унинг кейинги давридаги, айниқса VIII асрдан бошланган ҳар томонлама олиб борган кенг фаолиятини ҳисобга олсак, уларни алоҳида бир қабила, деб тушуниш бизнингча тўғри эмас.

Кўриниб турибдики, қарлуқ қабилалар иттифоқи IX асрга келиб сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда таркибий жиҳатдан бирмунча ўзгаришларга учраган. Аниқроғи, бу даврга келиб қарлуқлар ва уларга тегишли ҳудудларда яшовчи туркий қабилалар ҳаётида кескин бурилиш бўлган. VIII асрнинг охири - IX аср бошларида Еттисув, Шарқий Туркистоннинг ғарбий воҳаларида ва Фарғона водийсининг шимолида яшовчи туркий қабилаларда мулкий муносабатлар ривожланиб, қабилалар ўртасида ўзаро рақобат ҳам кучайиб борган. Бунда қабилалар иттифоқига қаршли вилоятларга эгалик қилиб келаётган айрим қабила сардорлари ўзларига тегишли ҳудудлардан келаётган фойда натижасида, тобора бойиб боришган. Бунинг оқибатида қабила сардорларининг жабғуга итоат этмаслик ва ўзбошимчаликка интилиши ҳам кучайган.

Бу эса ўз навбатида қабилалар ўртасида турли низоларга сабаб бўлиб турган. Аммо бу даврда қабилаларда бирлашишга бўлган интилиш, ҳаётий эҳтиёж даражасида кучайиб борган. Уларнинг ягона ва йирик давлат тузишлари учун имкониятлар ва шарт-шароитлар пишиб етилган эди. Натижада, жуда кўп қабилаларни бир иттифоқга уюшиши билан, янги бир йирик давлатга асос солинди. Ўз навбатида

бу давлатни энди жабғу эмас, балки чинакам ҳукмдор «ҳоқон» бошқара бошлаган. Ҳоқон эса илгариги жабғулар-дан, яъни қарлуқлардан чиққан бўлиши мумкин. Ҳоқон сулоласи қарлуқ қабиласидан чиққан экан, мазкур давлатни юзага келишида айнан шу қабиланинг ҳиссаси катта бўлганлиги шубҳасиздир. Бироқ бу Қорахонийлар давлатини юзага келишида фақат қарлуқ қабиласи иштирок этган, деган маънони англатмайди. Балки бу йирик давлат кўпгина туркий қабилаларни бирикиб, уюшиб бориши натижасида ҳосил бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бартольд В.В. Извлечения из Сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973. – С. 45.
2. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 346.
3. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 70.
4. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрдабекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 459-462.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 244, 348, 378 ва бошқа бетлар.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1963. 3-жилд. – Б. 460.

7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.

8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. нашрга тайёрловчи Қ. Каримов. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 735.

9. Махмудов Б.Х. Қарлуқ-қорахонлар давлатида қўлланган “буғра” тотеми хусусида // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences — April. 2022 Vol. 02, Issue 04/2. Тошкент. — Б. 158-165. <https://oriens.uz/journal/article/arluoraonlar-davlatida--llangan-bura-totemi-ususida>

10. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.

11. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960. 1-жилд. – Б. 498.

12. «Худуд ал-алем» - рукопись Туманского с введением указателем В.В.Бартольда. – Л.: Изд. АН СССР, 1930. – С. 17.

13. Григорьев В.В. Об Арабском путешественнике X-го века Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии // ЖМНП. – СПб., 1872. -№9. – С. 30-35.

14. Абулғозий Баҳодурхон. Шажарайи турк / Қ. Муниров нашри . – Тошкент: Чўлпон, 1992. – Б. 32.